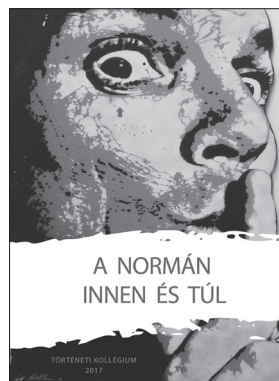

A normalitás határai

A normán innen és túl. Tanulmányok a Történeti Kollégium konferenciájának előadásaiból. Szerk.: Kovács Janka – Kökényessy Zsófia – Lászlófi Viola. Budapest, Történeti Kollégium, 2017. 264.

A társadalom írott és íratlan szabályai, melyek kiterjednek a viselkedésre, a gondolkodásra, valamint az érzésekre, minden korban olyan elvárásokat állítanak a közösségek tagjai elé, amelyek alapján tájékozódni tudnak az őket körülvevő társas közegben, segítve az egyéneket a világ értelmezésében és értékelésében.¹ Az ebből a keretből való kilépést, a határok szándékos, vagy szándék nélküli áthágását definiálják a társadalomtudományok devianciaként. A normatív keretek azonban nem mindig tudnak valós igazodási pontként funkcionálni, így sok esetben képlékeny a „normális” és a „deviáns” közötti választóvonal.

A Történeti Kollégium² 2016. március 7-én és 8-án tartott konferenciáján arra a kérdésre kereste a választ, hogy hol és hogyan húzható meg tudományosan e két fogalom közötti határ. Az előadások vezérfonala a deviancia történeti kutatása volt, a múlt egy-egy társadalmi jelenségének bemutatásán keresztül, az interdiszciplinaritás szempontjait is segítségül hívva. Az elhangzott előadások írott változataiból megjelent tanulmánykötet a konferenciával azonos, *A normán innen és túl* címet kapta. Ugyan a szerkesztők bevezetőjükben továbbra is a különböző deviáns viselkedési formák történeti vizsgálatát adták meg rendezőelvnek, a tanulmányokon végigtekintve jól érzékelhető, hogy e hangsúly eltolódott, és a *deviancia* helyett a *norma* vált központi fogalommá, az egyes szerzők ehhez képest határozta meg témáikat.³ A kötet nyitó gondolatai továbbá azt az értelmezést nyújtják az olvasóknak, hogy a normaszegő viselkedési mintázat mint „betegség” kerül tárgyalásra az írásokban. Ez a megközelítés mind a filozófiában, mind az orvostudományban elterjedt, ugyanakkor a szociológiai devianciafogalom fejlődését is nagyban meghatározta. A betegség ilyen értelemben az a kóros elváltozás, mely az alanyban

¹ FEKETE, 2001. 17–18.

² „Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén működő Történeti Kollégium célja, hogy tutoriális formában segítse a hallgatókat korszerű és elmélyült történeti ismeretek megszerzésében.” (<http://tortenetikollegium.oldalunk.hu/site.php?sd=tortenetikollegium> – Utolsó letöltés: 2017. 11. 02.)

³ A konferencián elhangzott 24 előadásból 12 tanulmány került a kötetbe, amelyek mind a normától eltérő jelenségekkel foglalkoznak, de a deviancia fogalmának más-más értelmezéseit használják fel.

valamilyen hiányt vagy többletet eredményez, és ennek egyensúlyba helyezésével orvosolható a probléma, a normális állapot – legalábbis elvi síkon – helyreállítható.⁴ A tanulmánykötetben szereplő szövegek azonban messze túllépnek ezen a kereten, és bár felhasználják a deviáns mint kóros meghatározás előnyeit, más nézőpontokat is beemelnek vizsgálataikba. A norma nemcsak viszonyítási pontként jelenik meg a kötetben, hanem teret kap az a szociológiában Durkheim óta jelenlevő elgondolás is,⁵ amely szerint a deviancia része a társadalmi egésznek.

Az eltérő értelmezési lehetőségeket mutatja, hogy a szociológiai megközelítés egészen az 1950-es évekig csak a szándékos normaszegést tekintette devianciának,⁶ majd az 1960-as évektől már külön irányzatnak számított az egymás mellett párhuzamosan létező normák vizsgálata is. A fogalmi tágulás és az elemzési módok bővülése árnyalja a normák konstruálásának folyamatáról alkotott képet, és megerősíti azt a tudományos alapállást, miszerint egy kultúra és egy közösség csak annyiban működőképes, amennyiben létezik a „határokon kívülre merészkedők, a limiteket áthágók, a kulturális toleranciát megkísértők tábora”.⁷ A normán innen és túl tanulmányainak történeti megközelítése, a szövegekben szereplő aktorok mozgatórugóinak elemzése épp ezt az elképzelést erősíti meg. A deviancia tehát sokszor kórosként, nem kívánatosként, mégis állandóan jelenlevő, „normális szociológiai jelenségként” tűnik fel a kötetben. A szerkesztők jól rátapintottak arra, hogy a deviancia nem értelmezhető önmagában, és bár a megközelítés kiindulhat a kóros és a normatív irányából is,⁸ de csak az adott normához és társadalmi kontextushoz képest értelmezhető. Ez a komplex látásmód nemcsak a kötet címében, hanem a tanulmányokban is megjelenik, ezért találó a normához való viszonyítás, annak „innen és túl” történő vizsgálata.⁹

A kötet három fejezete, bár látszólag a normák köré rendeződik, kevésbé a normatívák szempontjából csoportosítja a tanulmányokat, inkább az írások általánosabb kérdésselvetéseinek tematikáját követi. Az első fejezet, amely a munkák közel felét magában foglalja, a *Törvény és normaszegés viszonyát* vizsgálja, a második rész különböző *Reprezentációkat* elemez, a záró egység pedig a *Vallás és normarendszer* lehetséges összefüggéseire fókuszál. A kifejezőnek tűnő alcímek ellenére a konferenciakötet központi témája közel sem egyformán hangsúlyos az egyes írásokban. Jól ellensúlyozza ezt a szerkesztők munkája, akik egy olyan tanulmányt választottak bevezetésül, mely hatásosan felvezeti a kötet legfőbb kérdéseit, útmutatót nyújtva a további munkákhoz, valamint nemcsak a kötet problémafelvetésének többszintű értelmezésére, hanem a szövegek közötti átjárhatóság keresésére is ösztönzi az

⁴ CANGUILHEM, 2004. 15–16.

⁵ Émile Durkheim *A bűnözés normális jelenség* című 1894-es tanulmányában mutat rá arra, hogy míg a társadalom számára lehet nemkívánatos egy viselkedési forma, az működhet kultúrákon átívelő szükségszerű létezőként, azaz „normális szociológiai jelenségként”. (DURKHEIM, [1984].)

⁶ PIKÓ, 2005. 141.

⁷ BIRÓ, 1998. 7.

⁸ Míg August Comte kórostól a normális felé, Claude Bernard épp ellenkezőleg a normális irányból közelítette meg a kérdést, elméleti alapot nyújtva a további kutatásoknak. (CANGUILHEM, 2004. 18.)

⁹ Már „a deviancia” betegségként való értelmezése is a normát vette alapul, az attól való pozitív vagy negatív irányba való eltérést tekintette kórosnak.

olvasót.¹⁰ Molnár Dániel a 17. századi Új-Angliában a bestialitás példáján keresztül mutatja be, hogy a szigorú szabályok bevezetése a telepeseknél korántsem volt összhangban a kiszabott büntetésekkel. A bestialitásért halálra ítélték esetében feltehető az ügyek koncepciój jellege, a közösség az eljárás folyamán saját elzárkózásának, elvonulásának szükségességét támasztotta alá a „bűnös Angliával” szemben. A szövegből tehát kiolvasható, hogy az újonnan létrehozott norma milyen értelmezését kívánja adni a csoport tagjait körülvevő világnak, hogyan fejezi ki identitásukban az elkülönülést egy másik közösségtől.

Ahogy az Új-Angliáról szóló tanulmányban megfigyelhetjük a norma határainak kettéválását az írott törvényekben foglalt szabályokra és a valós ítélkezési gyakorlatra, úgy a következő tanulmány épp arra mutat rá, hogy az eltérő normaértelmezések miként ütközhetnek a bírósági eljáráson. Bálint Petra írásában a 18–19. századi büntetőperek két síkján keresztül kívánja értelmezni a bűnhöz való hozzáállást, a népi megközelítést, és a bírósági eljárás menetét összevetve. *„A nép tagjai tehát sokszor azért követnek el bűnt, mert a hatósági törvényt megsebzették, azonban saját közösségi törvényüket nem.”* (34.) Más megítélés alá eshetett a cselekvés attól függően is, hogy ki volt az elszenvedője. A szerző Edward P. Thompson „morális ökonómia” fogalmát (37.) használja a különböző társadalmi rétegek eltérő normáinak érzékeltetésére, és külön vizsgálja a büntett eltérő megítélését a nemek közt, rátapintva a probléma összetettségére. A tanulmány erőssége, hogy jól elkülöníthető benne a norma két különböző, akár párhuzamosan is létező fajtája: egyrészt megjelenik mint szokás, tradíció, másrészt pedig jelen van a rendeletek, törvények által való meghatározottsága is.¹¹ Bár a tárgyalt esetek bemutatása többnyire leíró jellegű marad, a szerző érzékelteti a kutatás lehetséges bővítését azzal, hogy felteszi a kérdést, vajon milyen kapcsolat állt a két normatíva között, egyáltalán mekkora jogi ismerettel rendelkeztek a bíróság elé állított emberek.

A Bezsényi Tamás által vizsgált két Kádár-kori esetről a vádlottak igencsak tisztában voltak a törvényi szabályozással és annak kijátszhatóságával. A szabályok megkerülése hiába volt mindkét esetben egyértelmű, a különböző hatósági szervek nehézkes működése, diszfunkcionalitása nem tette lehetővé a hatékony bűnüldözést, az ítélethozatal megmaradt az egyének szintjén, az egyik esetben ráadásul felmentéssel végződött. A tanulmányban arra láthatunk példát, hogy az elkövetett normaszegés miként hat vissza a rendszerre, mennyiben képes a normaadók szabályainak megerősítésére, milyen kölcsönhatás révén alakulnak a deviancia határai.

A kötet következő írásában nem beszélhetünk tudatos normaszegésről. A Polyák Petra által vizsgált kérdésben sokkal inkább egy felülről a csoportra erőltetett szabályozás jelenik meg, melyet a hatalom – nevelési céllal – megpróbál normálisként feltüntetni. A Rákosi-korszakban a felsőoktatásban működő társadalmi bíróságok működésének elemzése során azonban egy kulcskérdés nyitott maradt: vajon a hallgatók csoportja mennyire tudott azonosulni a társadalmi bíróságok

¹⁰ A szöveg akár mindhárom – a szerkesztők által meghatározott – kategóriába beilleszthető lenne. A törvényes rend szabályai mellett a tanulmányban megjelenik egy közösség identitásának reprezentációja, érintőlegesen pedig a vallás szerepével, az abból fakadó erkölcsi normák értelmezésével is találkozhatunk.

¹¹ A típusokról bővebben lásd FEKETE, 2001. 24–27.

procedúrájával, mennyiben vált valódi normatívvá az intézmény által nyújtott társadalomkép?¹²

A hatalom és társadalom megítélésének kettőssége jelenik meg Szász Antónia írásában is. *A kiberbűnözés* társadalmi kontextusa több szempontból is kilóg a kötetből. Egyrészt nem történeti témával, hanem a napjainkban megjelenő normaszegés egyik igen gyakori formájával foglalkozik, másrészt a leíró jellegű, a számítógépes bűnözés témáját körüljáró tanulmány végén a szerző határozott állást foglal egy olyan norma mellett, mely sokkal inkább a hivatalos közeg és a jog, mint a társadalom sajátja. A tanulmány implicit módon, de magában rejtje azt a határelmosódási problémát, amit Bálint Petránál is olvashattunk.¹³ A különböző normák ütközése ez esetben azért is problematikus, mert globális, egész világot átfogó kérdéskörrel van szó. Szász körbejárja, mit jelent ez esetben a deviancia, de mindeközben úgy foglal állást, hogy nem mutatja be a lehetséges utakat, miként lenne „gyógyítható” az általa kórosként definiált viselkedés, és nem tér ki arra sem, milyen megoldási javaslatok születtek ezidáig a bűnözői anonimitás feloldására, vagy éppen arra a problémára, hogy mely hatóság illetékességi körébe kellene tartoznia a témával kapcsolatos bűnüldözésnek és igazságszolgáltatásnak. Azt azonban a fejezet írásai egyöntetűen tükrözik, hogy a törvények által szabott normák és a társadalom által kialakított szabályrendszerek nem mindig állnak összhangban egymással.¹⁴

A *Reprezentációkról* szóló munkákban a deviancia mint kóros állapot kerül előtérbe. Az első három tanulmány olyan eseteket tárgyal, ahol az átlag társadalmi viszonyokhoz képest vagy többlet, vagy hiány jelentkezik a deviáns karaktereknél. Ez jelentheti az anyagi bizonytalanságot, erkölcsösség hiányát, vagy akár a boszorkányszerepben feltűnő nők különleges képességeit, melyek nemcsak csodatettekben manifesztálódnak, hanem a közösségre való nagyobb ráhatásuk felismerésében is. Kovács Janka 16–17. századi angol irodalmi alkotások (*rogue literature, broadside ballads*) alvilágképéből rekonstruálja a „normális világ” értékrendjének egyes elemeit (141.), Steinmacher Kornéliánál pedig a balladák bűnbakképzése jelenik meg. Bálint Angelika a szociális riport műfajának elemzésével mutatja be a szegények kriminalizálását. A három szöveg közti átjárást a női szerepek, a nélkülözés és a térbeliség vizsgálata is biztosítja. A különböző műfajok narratív elemzése során nem maradnak el azon szempontok, melyek alapján nemcsak az adott korszak forrásai mutatnak egy irányba, hanem a szövegek összevetésével párhuzamokat találhatunk egy tágabb társadalomtörténeti kontextus megrajzolásához is. A három tanulmány mégis eltérő eredményre jut: Kovács Janka elsősorban a többségi társadalom értékrendjével kapcsolatban von le következtetéseket, Steinmacher Kornélia kutatásában a bűnbakképzés mechanizmusának bemutatása az irodalmi művek szintjén marad, míg Bálint Angelika a sztereotípiák konstruálásának folyamatába enged bepillantást.

¹² A normák és a viselkedések, a társadalmi gyakorlat és a jog viszonyának kutatása az 1990-es évektől a történetírásban is felértékelődött. A két pólus szembeállítását vitatja CERRUTTI, 1995.

¹³ A számítógépes adatlopás mint hőstett. (106–107.)

¹⁴ Érdekes lehet ezeknek a szövegeknek az újragondolása Michel Foucault elméletének tükrében, miszerint a 17. századtól kezdve az állam egyre inkább behatol a magánéletbe, és a hatalom által meghatározott normák a rendszer struktúrájának alapszövetébe úgy ivódnak be, hogy a társadalom számára szétválaszthatatlanná válik saját konstrukciójától. Lásd FOUCAULT, [1975].

Lászlófi Viola a fejezet utolsó tanulmányában az eddig tárgyaltakhoz képest újszerű, komplex rendszerben vizsgálja a normalitás határait. A szépirodalmi vonatkozás az ő munkájában is megjelenik, a témája kiindulási pontja ugyanis Thaly Kálmán kuruc vershamisítása. A tanulmány azt vizsgálja, hogy a tényszerű család miként lepleződik le, hogyan kerül értékelésre és hogyan viszonyul hozzá az utókor. Az eredeti versek, a hamisított művek és az „elkövető” utóéletét is nyomon követi, szétválasztva, hogy mikor számított az ügy normaszegőnek, s mikor kísérte azt hallgatólagos beleegyezés. Lászlófi Viola elemzése nem különböző normák egymás mellett éléséből indul ki, hanem a normarendszer képlékenységet járja körül. A szerző kiválóan érzékelteti az üggyel kapcsolatban állók devianciafelfogásának különbségeit, és bár normaszegésként definiálja az esetet, a tanulmány érvrendszere és felépítése sokkal inkább azt az elképzelést támasztja alá, hogy az aktuális igényeknek megfelelően a norma határait rugalmasan kezelték, időnként – saját tudományos, vagy a rendszer politikai érdekeit szem előtt tartva – elmozdították a szereplők.¹⁵

A kötet utolsó nagy témaköre a vallás által alakított normarendszereket vizsgálja. Az itt található három tanulmány mindegyike a keresztény kultúrkörből indul ki, azon belül is elsősorban a katolikus egyház történetébe enged bepillantást. Kökényessy Zsófia a klasszikus római norma és a Szent Ágoston által meghatározott új keresztény családmodell kapcsolódását vizsgálja, Ágoston, az új norma megfogalmazójának szemszögéből. Gyöngyössy Orsolya tanulmányában az egyház erkölcsfegyelmezési gyakorlata úgy jelenik meg, mint a normához való visszatérés egy lehetséges útja, Frauhammer Krisztina pedig a női imakönyvek virágnyelvének megfejtésével mutat rá a szexualitással kapcsolatos katolikus elvárásokra. A tanulmányokban közös elemként jelenik meg az egyház tanító szerepe: három különböző „pedagógiai módszeren” keresztül kapunk képet arról, hogy az intézményesült vallás miként befolyásolja az emberek hétköznapjait. Kökényessy Szent Ágoston *Vallomások* című művének műfaji sajátosságait bemutatva utközteti a kétféle normarendszert, végig megtartva a keresztény családmodellt a fókuszpontonban, azon belül kiemelve a családjának szerepét, aki a norma tökéletes képviselőjeként jelenik meg. Itt érdemes felidézni Kovács Janka tanulmányát, amelyben ezzel ellentétesen a családi értékekhez kapcsolható normákat áthágó nő (például a gyerekgyilkos vagy a férjgyilkos) a családi értékek elutasítójaként, és ezzel a társadalmi rend „felforgatójaként” jelenik meg.

Az ökeresztény egyházatya kapcsán már megjelenik a bűn – a kereszténység egyik alapmotívuma – mint deviancia, elsősorban egy belső, lelki harc részeként. A Gyöngyössy által vizsgált egyházi intézményben a bűn nemcsak az egyénre, hanem a közösségre is tartozik. A tanulmány akár az első fejezetben is helyet kaphatott volna, hiszen az állami törvényekhez hasonlóan az egyház is szigorú szabályokon keresztül próbálta a társadalom tagjainak viselkedését saját elvárásaihoz igazítani. A vizsgált esetek közötti különbség abban mutatkozik meg, hogy az egyházi erkölcsfegyelmezési gyakorlatban a deviáns viselkedés szankciókkal

¹⁵ Így eshetett meg többek között az 1970-es években, hogy Weöres Sándor saját igazának bizonyítására még egy korábbi hamisítást is Thaly nyakába varrt (volna). (196.)

való büntetése kiegészül a visszaterelés eszközeivel is.¹⁶ A tanulmány a normaadó oldaláról közelíti meg a kérdést (akárcsak a társadalmi bíróságokkal foglalkozó szöveg, vagy Szent Ágoston interpretációja a keresztény normákról), nem vizsgálja mélyebben a hívek felfogását. Ugyanígy a női imakönyvek kapcsán sem látjuk a hívek véleményét, és azt, hogy mennyire sikerült az egyház felszentelt tagjainak belsővé tenni a bűntudatot az olvasókban, de a szerző erre frappánsan reflektál is írása végén. (242.)¹⁷

A tanulmánykötet különböző korszakokat érintő, más-más szempontokat szem előtt tartó írásai összességében egy komplex képet rajzolnak ki a társadalmi szabályrendszerekről. A szövegek mentén kitapintható, hogy „*a normális tehát egyszerre a norma kiterjesztése és kinyilvánítása. Kijelöli és megsokszorozza a szabályt. Saját magán kívül, saját maga mellett és saját maga ellenében tehát mindenre igényt tart, ami még nincs uralma alatt.*”¹⁸ Emellett az egyes tanulmányokban az egymás mellett párhuzamosan létező normák egymásra hatása is érvényre jut.¹⁹ Az itt tárgyalt szempontok explicit megjelenése, a normalitás központba helyezése azonban a legtöbb tanulmányban elmarad, annak felfejtése az olvasó feladata.

Halmos Károly a kötethez fűzött előszavában a Történeti Kollégium munkásságára helyezi a hangsúlyt, arra, hogy a hallgatók sokrétű érdeklődésének teret adva, a szakmai műhelyben a tagok megismerkedhetnek a tudományos élet különböző kihívásaival. (9.) *A normán innen és túl* című kötet valóban bizonyítja a Kollégium színvonalasságát és eredményességét, de nem tartom elképzelhetetlennek, hogy pont egy ilyen egyetemi közegben történjen bátrabb kísérletezés a hagyományos műfaji keretek megújítására.²⁰ A kötet azonban így is felülmúlja saját elvárásait. Az interdiszciplináris szemlélet, a norma különböző meghatározásainak releváns alkalmazása érzékelteti, hogy az informális és formális társadalmi kontroll befolyása folyton változik, és kutatóként ki kell lépniük a megszokott keretből, hogy lássuk annak határait.²¹

A konferenciakötetek gyakori sajátossága, hogy szerzői többségében tágabb kutatási témájukból emelnek be egy olyan részproblémát, mely igazítható az adott konferencia témájához. *A normán innen és túl* esetében a szerkesztők próbáltak egy minden tanulmányra érvényes vezérelvet megfogalmazni, mely az egyes munkákban szintén aránytalanul kerül kifejezésre. Bár az általuk előrevetített deviancia-felfogás részben megjelenik az egyes írásokban, szerencsére a betegséggé váló

¹⁶ Akár a bírósági ügyeknél, akár az irodalmi műveknél, itt is fontos szerepet kap a bűnbánás aktusa (a vétkes ezáltal elismeri deviáns viselkedését, és megerősíti a szabályok és a rendszer helyességét). A normarendszer megszegését és a bűnbánatot követheti a büntetés után teljes elutasítás, vagy, ahogyan Gyöngyössy tanulmányában látjuk, a megtérés lehetősége – kizárás helyett visszafogadás a közösségbe.

¹⁷ Frauhammer olvasatában az egyház a „szexualitás minden megnyilvánulását szabályozta”. (233.) Ez a kijelentés azonban ellentmondásban áll azzal, hogy az egyház a tudományos felvilágosítás ellen is volt. Véleményem szerint tehát nem szabályozásról, hanem tiltásról kell beszélünk, a „tisztaság” fogalma minden lehetőségét nélkülözte a tágabb értelemben vett szexualitásnak.

¹⁸ CANGUILHEM, 2004. 141.

¹⁹ PICZIL, 2005. 43–54.

²⁰ Elképzelhetőnek tartom például a kötet végén egy összefoglaló írásban a tanulmányok szintetizálását a központi kérdés mentén.

²¹ PIKÓ, 2005. 17.

értelmezés nem válik kizárólagos megközelítési móddá. A tanulmánygyűjteményben – s nem csak ebben – véleményem szerint megállná a helyét a rendezőelv bővebb kifejtése, hogy jelen írás és az olvasói reflexió ne korlátozódjon a szövegek közötti kapcsolat felfejtésére, hanem annak kritikai megközelítésére is sor kerülhessen. Összességében a kötet összeállítói és szerzői is érzékelik a meghatározott téma nagyságát, annak sokoldalú megközelíthetőségét. A kötet kézbevételekor mégis érdemes kiválasztanunk egy – a szerkesztők által meghatározottól eltérő – vezérfonalat, mely sorvezetőként további tudományos vitaindító értelmezését adhatja a tanulmányoknak.

Csicsics Anna

Felhasznált irodalom és rövidítések

CANGUILHEM

2004 CANGUILHEM, Georges: *A normális és a kóros*. Budapest, Gondolat, 2004.

CERRUTTI

1995 CERUTTI, Simona: Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról In: *Társadalomtörténet másképp – A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor. Budapest, Csokonai Kiadó, 1995. 151–168.

DURKHEIM

[1984] DURKHEIM, Émile: A bűnözés normális jelenség. In: *A deviancia szociológiája: Szöveggyűjtemény*. Vál. és szerk.: GÖNCZÖL Katalin – KEREZSI Klára. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 1996. 9–15.

BÍRÓ

1998 BÍRÓ Judit (szerk.): *Deviációk*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1998.

FEKETE

2001 FEKETE Sándor: *Deviancia és társadalom*. Pécs, Comenius Bt., 2001.

FOUCAULT

[1975] FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés*. Budapest, Gondolat, 1990.

PICZIL

2005 PICZIL Márta: Kultúra és szubkultúra elméletek. In: *A deviáns magatartás szociológiai alapjai és megjelenési formái a modern társadalomban*. Szerk.: PIKÓ Bettina. Szeged, JATE Press, 2005. 43–54.

PIKÓ

2005 PIKÓ Bettina: A betegség mint deviancia: a rák, a fogyatékoság és az AIDS szociológiai megközelítése. In: *A deviáns magatartás szociológiai alapjai és megjelenési formái a modern társadalomban*. Szerk.: PIKÓ Bettina. Szeged, JATE Press, 2005. 141–150.

